خوێندنەوە بۆ سێ بەرگی ئنیسکلۆپیدیای کوردو کوردستان.. سەلاح جەلال

ئنیسکلۆپیدیای کوردو کوردستان لەسێ بەرگدا بەهەوڵ و تەقەلای کۆمەڵێك دڵسۆز بڵاوبووەوە، بۆشاییەکی گەورەی لەمێژووی کەلتورو خوێندراوەی کوریدا پڕکردەوە. گرنگی ئەم بابەتە بەوتارو کاری سەرپێیی تەواو نابێت بەڵکو بێتە پرۆژەیەکی گرنگی مەعریفی، پێویستە لەهەموو بوارەکانەوە کاریان لەسەر بکرێت. لەکاتێکدا بەرەو ئەوە دەچێت مێژووی کوردو کوردستان بەهەموو بوارو گۆڕانکارییەکانییەوە لە میمۆرییەکدا کۆبکاتەوە، واتای فەرهەنگی وشەکەیش بوارەکانی مەعریفە دەگرێتەوە.

ئنیسکلۆپیدیا لەبنەڕەتدا وشەیەکی یۆنانییە، واتای بازنەکان یان سیستەمێکی تەواو بۆ مەعریفە بە چەند بابەتێکی سەرەکی، یان واتای کۆمەڵێك زانست و هونەر، لەزمانی عەرەبیشدا بە واتای فەرهەنگ یان دائیرەتولمەعاریف دێت، دوایی پەرەی سەند بۆ فەرهەنگێکی گشتی بۆ زانست و ڕەوانبێژی و پیتەکان.

بەر لەپرۆژەی ئنیسکلۆپیدیا مەعریفە گشتییەکان بەناوی ئەدەبی و فەرهەنگەوە دەردەچوون. لەبەر ئەوەی بازنەکانی مەعریفە جیاوازە لە فەرهەنگ، ئەم پێناسەیەکی کورتی وشەو مادەیەو ئەو فراوان دەبێتەوە بە بەیان کردن و واتا ئیستلاحییەکان لەم زانستەو لەوی تردا، لەگەڵ مێژووی فیکرەکەو بەشەکانی و ئەو بابەتانەی بە فیکرەکە دەگەن لەشیکردنەوەو داواکارییەکانیاندا.

بەم شێوەیەیش گرنگی و بایەخی ئەم پرۆژەیە دەردەکەوێت بۆ هەموو میللەتێك و بیر و داهێنانی ئەم زاراوەیە زۆر کۆنە و مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ(سیوسبیوس)ی یۆنانی قوتابی (ئیفلاتون) ئنیسکلۆ بیدیایەکی کۆکردۆتەوەو فەوتاوە، دوای ئەو (ستوبینۆس) و (سیوداس) و (کابلا) گرنگترین فەرهەنگیان لەمێژوودا بەرهەمهێناوە.

دوای ئەوەیش میللەتانی تر هەوڵیان بۆ داوە، ئێمەیش وەك نەتەوەیەك لێی بێ بەش بووین، کاتێکیش ئەم سێ بەرگەی ئنیسکلۆپیدیام بەکوردی بینی و خوێندمەوە بەڕاستی وەك خەونێکە کۆمەڵێك نوسەری دڵسۆز بەخۆبەخشی بۆ میللەتی کورد کردویانە. لەبەر ئەوەی ئەم پرۆژەیە نەك بۆ ئێمە بۆ گەلانی تریش زۆر ئەستەمە، ئەوان لەسەر ئاستی زانکۆکان هەوڵیان بۆ داوە بە توانای مادی بێ سنوورەوە، لەسەدەی

دوانزەدا ئەوروبییەکان لە زانکۆی ئۆکسفۆر ساڵانی 1200. هەوڵیان بە داوەو دوایی زانکۆی کەمبردج دوایی دائیرەی مەعاریفی بەریتانی1768 تەنها بەرگی یەکەمی دەرکرد، کاتێك زانکۆی فەرەنسی ساڵی 1959 مجەلەدی یەکەمی بەسەرپەرشتی(دنیس دیدرۆ)دەرکردو دوایی بەهاوبەشی کۆمەڵێ فەیلەسوفێکی وەك(ڤۆلتێر)و (رۆسۆ)و (دالمبرت)و چەندانی تر پێشکەوت، ئەمەیش ئەوە دەردەخات دوو سەدەو چەند دەیەکی خایاندووە، لەکاتێکدا بەکارتێکەری سەرەکی لەسەر رۆشنبیری گشتی و هەڵگیرساندن و سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسا دادەندرێت.

ئەوەی جێگەی سەرسوڕمان و سەرنجە ئەوەیە زانکۆکانی جیهان لەو کاتەوە بەو هەموو پێشکەوتنەی خۆیانەوە چەند سەدەیان پێچووە هەتا ئەم پرۆژەیەیان بەرهەمهێناوە.

هەروەها فەرهەنگی چینیش(کوکین سی فون لوی تسی). لەدانانی(شوهوفر) وە مێژووی سروشتی یۆنانی بەگرنگترین کتیبی ئنیسکلۆپیدیا دادەنرێت لە مێژوودا لە نوسینی (غایۆس بلینوسش)لە 23-79م.

دوای ئەویش فەرهەنگی ئەڵمانی(ارش غروبر) لەشەش بەرگدا دەرچوو، لە1796 و 1810 بەسەرپەرشتی (وختر) دوایی فەرهەنگی ئیتالی بیفاتی لە ساڵی 1884. جگە لەمانەیش هەموو گەلانی جیهان هەوڵیان بۆ ئەم پرۆژە گرنگ داوە، تەنانەت لەئیسلامیشدا مەزهەبی شیعە ئنیسکلۆپیدیای تایبەت بەخۆیان داناوە.

ئەم ئنیسکلۆپیدیایەی بەردەستمانە بەکوردی سێ بەرگەو هەر بەرگەی سێ بەشی تایبەتە بە هەموو کارکەرو بوارەکانی مەعریفە لەشاعیرو نوسەرو رۆژنامەنوس و هونەرمەندو زاناو کەسایەتی ئیرشاد و تەریقەت و شۆڕشگێران و شوێنە گرنگە گشتییەکان و پیشەو پیشەییەکان و تاد.. لێردا هەن. بەپێی ریزبەندی پیتی ئەبجەدی ریزکراون .

بەرگی یەکەم 523 لاپەڕەی قەبارە گەورەی شێوە دیزاینی گۆڤارە. لەسێ بەش پێکهاتووە.

بەشی یەکەم ژیاننامەی حەفتا کەسێتی گرنگ و کارکەرن لەبوارەکانی مەعریفەدا، هەر لە ئەحمەد ئیبراهیم و ئیبن خەلەکان و ئەحمەد ئیسماعیل رامیز ئەحمەد دینەوەری مەلا ئەحمەدی رەش و ئەحمەد گۆرانی و مەلا ئەحمەدی ئەحمەد ئاواو ئەحمەدی موفتی زادە و ئەحمەد نەتشی و ئەحمەد عەلی فەوزی و ئەحمەد زەهاوی و ئەمین شێخ عەلائەددین و ئیبراهیم حەسەن شارەزووری و ئیدریس بەتلیسی و سمکۆی شکاك و بابا عەلی تەکیەو بابە شێخی ئەڵمانەو مەلا باقری بالك هەتا بنەماڵەی بەدرخانییەکان، دەیەها کەسایەتی پایە بەرزو رۆشنبیرو رۆژنامەنوس و دیپلۆماتکارو میرو رابەریان تیادا هەڵکەوتووەو هەمیشە هەوڵیانداوە لە کوردستان و دەوڵەتانی عەرەبی و جیهانیداو

بەسەدەها کەسایەتی مەزنیان هەبووە لەهەموو سەردەمەکاندا ڕۆژنامەیەك یا ریکخراوێکیان داخرابێت کتوپڕ لە شارو وڵاتێکی تر دروستیان کردۆتەوە.

دوای ئەمانیش لەمەلا بەهای بیارەوە دەست پێدەکاتەوە، مەڵبەندی زانین و پێگەیاندنی لاوانی کورد بووە بەزانست و زانیاری و ئیرشادی تەریقەتێکی دروست هەتا پیرەمەردی شاعیرو جابانی کوردی و جوەیرییەی هەکاری و جەلالەدین عەلی خورمالەی و حەسەنی ئامەدی و شێخ حەسەنی گەڵزەردەی بەرزنجی و حەمزەی ئیمام موسا و حەمزە موکسی و حەمە ئەمینی غەفاری و حەمەمین مەحمودی دەرەی مەڵو حوسەینی مەجدی و مەولانا خالید و نالی شاعیر و خەلیل خەیاڵی موتکی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی و سەعیدی پیران و شەریف پاشای خەندان و عادیلە خانم و عەبدوڕەحمانی زەبیحی و مەلا عەبدوڕەحمانی دار بەڵولەیی و ناسری سوبحانی و کەسایەتی تری دەسەز و زانا و سەرکردەن ئەوانەی توانیویانە لە پانتاییەکانی زانست و زانیندا کاربکەن.

بەشی دووەم: چەند شوێن و ناوچەیەکی گرنگی کوردستانە، ئەوانەی فەزای گرنگی زانست و مەعریفە بوون. وەك مزگەوت و خانەقاو تەکیە و حوجرەی مزگەوتەکان و شاخ و شارو گوندە گرنگەکانی تر.

بەشی سێیەم: چەند لایەنێك لە زمان و کەلتورو ئەدەب و ئاین و ئاینزاو سیاسەت و کاری ڕێکخراوەیی کوردییە. لە ئەلف و بەی کوردیەوە دەست پێدەکات. (د عومەر عەبدولعەزیز)زۆر وردو ژیرانە لە دەوڵەتی مادەوە باسی دەکات، دوو سەدەو نیو کورد خاوەنی نوسین و ئەلف و بەی تایبەت بەخۆی بووە، کۆنترین بەڵگەی نوسراو دەباتەوە بۆ کتێبی ئاڤێستا، باسی هەوڵەکانی (ئەبوبەکر النبتی) دەکات و هەتا کتێبی ئەلفبای کرمانجی لەساڵی 1926 ی نوسەر(خەلیل خەیاڵی) و کتێبەکەی (تەفیق وەهبی بەگ) و کتێبی سەرف و نەحوی کوردی نوسەر (سەعید سدقی) و کتێبی رابەرە بۆ ئیملای کوردی نوسینی (نوری عەلی ئەمین). کتێبی زمانی یەکگرتووی کوردی نوسەر(جەمال نەبەز) و کتێبی ڕێوتی ڕێنوسی کوردی نوسەر (مستەفا نەریمان). دەربارەی گرامەری کوردیش لە ڕێخنەو پێشنازی (مەجەرسەن)ەوە دەست پێدەکات هەتا هەموو هەوڵەکانی تر لە تورکیا و سوریاو عێراق بۆ بەکارهێنانی پیتی لاتینی یان عەرەبی و شیکردنەوەی تەواو بە هەموو ئەو لایەنانە دەکات و شتە نادیارەکان دەردەخات بە هەموو بیرو باوەڕە ناکۆکەکانەوە.

بەرگی دووەم508 لاپەڕەی قەبارە گەورەی دیزاینی گۆڤارە، لەسێ بەش پێکهاتووە.

بەشی یەکەم هەمان شێوە لە کەسایەتیەکانەوە دەست پێدەکات و لە(ئەحمەد موختار جاف) و (ئەحمەدی خانی)وە هەتا (شاکیر فەتاح) و

(عەلی مەردان) سی و شەش کەسایەتی دەگرێتەوە.

بەشی دووەم: چەند شوێن و ناوچەیەکی گرنگی کوردستانە.

بەشی سێیەم؛ چەند لایەنێك لە زمان و کەلتورو ئاین و ئاینزاو شوێنەواری کوردستانە.

بەرگی سێیەم: 520 لاپەڕەیە قەبارە گەورەی دیزاینی گۆڤارەو لەسێ بەش پێکهاتووە.

بەشی یەکەم: ژیاننامەی چل و دوو کەسایەتییە، لە(ئەبوبەکری موسەنییف)ەوە دەست پێدەکات هەتا (یەحیا سەعید ئەفەندی) وەنەگر.

بەشی دووەم: چەند شوێن و ناوچەیەکی گرنگی کوردستانە.

بەشی سێیەم: زمان و کەلتورو ئەدەب و ئاین و ئاینزاو شوێنەواری کوردستانە.

ئەوەی لە ئەنجامی خوێندنەوەی ئەم سێ بەرگەی ئنیسکلۆپیدیایەدا دەردەکەوێت، چەند قۆناغێکی جیا جیایە، سەرەتا لە مزگەوت و خانەقا و تەکییەکانەوە لەلایەن زانا گەورەکانی ئاینی ئیسلام و شێخی ئیرشاد زانستیان بڵاو کردۆتەوەو دوایش هەر هەرەس و توانەوەی ئەم کەسایەتیانە بووە بە ناو شارەکان و گۆڤارو ڕۆژنامەو بڵاوکراوەیان بەزمانەکانی کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی و زۆریشیان گەیشتونەتە هەندەران و بەزمانەکانی روسی و فەرەنسی و ئەڵمانی و ئینگلیزی و سیودی و زمانی تر هەوڵی نەبڵاوەیان داوە بە دەرکردنی ڕۆژنامەو گۆڤارو بڵاوکراوەی تر و هەوڵی ناساندنی کوردو کوردستان و زمان و کەلتورەکەیان داوە. هەروەها سەرکردەی هەموو راپەڕین و شۆڕشەکانیان کردووە. نمونەیش ئاشکرایە لە شێخ عوبەیدولای نەهری و شێخ سەعیدی پیران و سمکۆخانی شکاك و قازی محەمەد و بەدرخانییەکان و شێخ سەلامی بارزانی و مەلامستەفای بارزانی و سەعیدی نەوەڕسی و ئەحمەدی موفتی زادەو ناسری سوبحانی و دەیەهای تر زۆریان پەتی سێدارەیان خراوەتە مل و بەشەهادەتیان زانیووەو هەمویشیان چەندین جار خراونەتە زیندانەوە.

جگە لەوەیش بەردەوام هەوڵی جوڵانەوەی سیاسی و شۆڕشگێڕیان داوەو بە مافەکانی کورد خەباتیان کردووە، نمونەیش حکومەتی زەندی و ئەردەڵان و شێخ مەحمود و کۆماری مەهاباد و بابانی و شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەڵەو میرنشینی سۆران و ئەو پارت و ڕێکخراوە سیاسیانەیش، دروست بوون وەك (کۆمەڵەی هیڤی) و (تەعالی و تەرەقی کوردستان) و (ژێ کاف) و (حیزبی هیوا)و (کۆمەڵەی برایەتی) و (کۆمەڵەی قوتابیانی کورد لە ئەستەنبوڵ) و (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان) و (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) و (کۆمەڵەی خۆ بوون) و(ئیتیحادی محەمەدی)و(تەشکیلاتی ئیجتیماعیە)و(تەعالی ژنانی کورد/جەمعییەت) و(تەعالی کوردستان/جەمعییەت)و(تەعاون و تەرەقی

کورد)و(یەکێتی زانایانی ئاینی ئازادیخواز)و (کۆمەڵەی هاریکاری و پێشکەوتنی کورد)و(بزووتنەوەی حەقە)و (حیزبی ئیسلامی کورد)و(پارتی دیموکراتی کورد)و (پارتی دیموکراتی کوردستان)و(حیزبی دیموکراتی کوردستان)و (سازمانی خەبات) لەهەڵەبجەو دەیەها حیزب و رێکخراوو راپەڕین و شۆڕشیان بەرپا کردووە دژی داگیر کەران بۆ رزگاری کوردو کوردستان.

هەروەها ئەم پرۆژەیە دەوڵەمەندە بە ئاینەکانیش زەردەشتی و یەزیدی و کاکەیی و ئیسلام و جولەکەو مەسیحی، هەمویان وەك زانستی بەراوردکاری ئاینەکان وەك سروشتی ئاینی خۆیان باسکراون.

بەم شێوەیەش دوای گەڕان و وردبوونەوە دەبینین رووبەڕوی تەکنەلۆژیایەکی مەعریفە بووینەتەوە، دەبێت چی بکەین و لە کوێوە دەست پێبکەین؟! چۆن بتوانین ئەم شاکارە لە کایەکانی مەعریفەدا کارپێ بکەین؟ ئەمەیش کاری ئەوانەیە دەیانەوێت کار لەبوارەکانی مەعریفەدا بکەن و کێشەیان لەگەڵ خودی خۆیان و عەقڵی خۆیاندا هەیە و ئەو کەسانەن بەبیرەکانیان ئەمەو جیهان دەگۆڕن، نەك کەسانی وەڕنەکەر، بەڵکو دەبێت شیکردنەوەی مەعریفیانە بکەن هەتا ئایندەیەکی گەشمان بۆ دروست ببێت. چونکە ئەوانەی دەیانەوێت مێژوو بسەنەوە یان راستییەکانی ون بکەن ئەوا دەرگای مێژوو لەسەر خۆیان و نەتەوە دادەخەن.

ئەوەیشی گرنگە لە دوای هەموو ئەو پێشکەوتنانەی، لە دەیەکانی رابردودا هاتن ئەمەیان شۆك کرد، مارکسیەتمان هێنا هۆشی مێژوویمان نەبوو، بونیەویەتمان هێنا هۆشی زانستیمان نەبوو، زۆر بیری فەلسەفی و ئایدۆلۆژی و ئاینی هێنرانە کوردستان.

دیارە تائەستا ئەوەی لە مێژووی خوێندراوەی ئێمەدا زیاتر رووداوو بابەت و دەق و مرۆڤەکانمان لەمردن رزگار کردووە، نەکو راڤەو توێژینەوە، هەتا چەندە هەڵگری پرسیارە مەعریفییەکانمان؟ تاچەندە بتوانین بۆشایەکانمان پڕ بکەینەوە؟، لە ئەستایشدا دەکەوینە بەردەم دەیەها پرسیاری سەرسوڕهێنەرەوە، چۆن بە ئەلیکترۆنی بیر بکەینەوە؟ چۆن بە ئەلیکترۆنی بنوسین؟ چۆن پێدراوو نوسینەکانمان بەئەلیکترۆنی بکەین؟ چی بکەین بە ئەوەی لەم پرۆژە مەزنەدا بۆشایە بەتاڵەکانمان پڕ بکەینەوە، ئەمەیش کاری کەسەکانی فیکرو توێژەران و کەسەکانی ئەکادیمیاو کۆلیژەکانە، بتوانن بناغەیەکی مەعریفی دابنێن و بۆشایەکانمان پڕبکەینەوە، هەموو بەشەکانی زانکۆ دەتوانن ئەم خەرمانەیەی مێژووی کورد بکەنە بناغە بۆ زمان و ئیدیەم و رێزمان و پیت و مێژوو جوگرافیا و کۆمەڵناسی و ئاین و شارستانی و بوارەکانی ترو بەهاوکاری بەشی ئایتی هەوڵی بە ژمارەیی کردنی ئەم ئنیسکلۆپیدیایە بدرێت لەگەڵ بڵاو بوونەوەی کتێب و

نوسراوی نوسەرکان و زۆر لەو بەڵگەنامانەی گرنگن هەتا ژوورێکی ئەلیکترۆنی بۆ مێژووی کوردو کوردستان دروست ببێت. جگە لەوەیش هەوڵی لە ئەستۆگرتنی پرۆژەکە بخرێتە سەر خوێندنی باڵا. چونکە پێویستی بە هەماهەنگی زۆر هەیە.
لەبەر ئەوەی ئەم پرۆژەیە تا ئێستا وەك دەستکەوتێك گرنگە لەسەر زۆربەی تێبینی و کەم و کوڕی لەم سێ بەرگەدا چاك بکرێن و لە چاپی دووەمدا بەژمارەیی بکرێت، کە ئەوانەیش سانان و کار ناکەنە سەر پرۆژەکە، ئەوەیشی جێی ئاماژەیە دەستکاری نوسینی ئەو نوسەرانە بکرێت کە وەك خۆیان ئاماژەیان پێدا زیادەڕۆویان تیادا کردووە، چونکە ئەم پرۆژەیە دەبێتە سامانی نەتەوەیی، فەرهەنگی (ینغ لوتاتین)ی یابانی، لەساڵی 1407 م دوو هەزارو دووسەد نوسەر بەشدار بوون لە نوسینیدا 892 مجەلەدە. لەبەر ئەوە ئەم پرۆژەیەیش پێویستی بە بەردەوامی و هاوکاری زۆر هەیە هەتا بەردەوام بێت، دیارە ئەم لیژنەی سەرپەرشتیکارە دەسەزن و توانیویانە ئەمانەتەکانی نوسین بپارێزێت بۆ بە لەبەرچاو گرتنی هیچ ئایدیاو بیرێکی ڕێگر. ئەوەیشی جێگەی تێبینیە، پێویست ناکات دووبارەو چەند بارە ناوی کەسێتیەك بهێنرێتەوە، ناسێنراوەو بابەتێکی لەسەر دەنوسرێت، بۆ نمونە (ئەحمەدی موفتی زادە) یەك جار گرنگە، ئەوانی تر لەبەرەی ئامرازو راناوو شێوازی هونەریەکانەوە دەکرێت. هەڵەی ڕێزمانی و چاپ و نارێکی رستەیش دەبینرێت.
هیوای سەرکەوتن و بەردەوامی بۆ ئازیزانی لیژنەی ئنیسکلۆپیدیا دەخوازم و دەستیان دەگوشم و لام وایە ئەم کارە تەکنەلۆژیای مەعریفەیە بۆ کورد.

سەباح جەلال

سەرچاوە: ئنیسکلۆپیدیای کوردو کوردستان، ئامادەکردنی لیژنەیەك/ بەرگی یەکەم/ ڕێکخراوی زانست بۆ باس و لێکۆڵینەوە/ چاپی یەکەم 2018.
بەرگی دووەم/ ڕێکخراوی زانست بۆ باس و لێکۆڵینەوە/ چاپی دووەم/2021
بەرگی سێیەم/ ڕێکخراوی زانست بۆ باس و لێکۆڵینەوە/ چاپی یەکەم/2022
لەگۆڤاری بانە ڕۆژ لەژمارە(130)هاوینی 2024 دا بڵاوبۆتەوە.